

Az „idegen” megjelenítése Sombart, Simmel és Schütz munkáiban

Az „idegen” tematizálása a három szerzőnél más és más élethelyzetek alapján és részben eltérő történelmi időben következik be. Simmel és Sombart Németországban, a századforduló után, míg Schütz kikényszerített emigrációja során, az Újvilágba érkezvén érezte szükségét az elméleti számvetésnek. Sombart egyfajta magabiztos felsőbbség tudatában ír idegennek tekintett embercsoportokról, Simmel és Schütz önmagáról és saját csoporthelyzetének talajáról szemléli az idegenség jelenségének problémáját. Előbbi úgy ragadja meg és látatja a helyzetet, mint amelyben erőteljesebben jut kifejezésre a tulajdonított ideiglenesség és a többségi társadalom megítélésének mozzanata, míg az utóbbi szerzőnél az új hazát választó és az abban eligazodni óhajtó, jogilag (de szociálisan is) egyenrangú állampolgár általános, a magával hozott (élettörténetével adott) kulturális és mentalitásbeli eltérésekből fakadó „beilleszkedési zavarai”, identitás-problémái válnak a tudományos reflexió tárgyává. Sombart és Simmel az idegen szociális helyzetének egy-egy – egymástól markánsan eltérő, jól azonosítható – szempontból történő, tudniillik a többségi társadalom előtt megjelenő, illetve a többség pillantását önmagán tapasztaló kívülálló leírását nyújtja, míg Schütz a köznapi észlelések, előfeltevések csak „idegenbe szakadva” tudatosuló világkonstitutív szerepére és – más *kultúrába* érkezve – óhatatlanul korlátozott voltára, a saját „csoportélet kulturális mintájának” (Schütz 1984: 405) eredendő esendőségére, relativizmusára helyezi a hangsúlyt. Nála nem a környezet elhamarkodottan, etnocentrikusan megkülönböztető-ítélkező attitűdje válik problémává, hanem a mindennapi magától értetődések elbizonytalanodása, orientáló képességének megcsappanása, ami ugyanakkor felveti a teljes asszimiláció – vitatott – lehetőségének kérdését is (vö. Csepeli 1987: 27–28).

Mint a fentiekből kitűnik, Sombart az idegeneket mindenekelőtt a vándorló, vissza-visszatérő, majd újra útra kelő kereskedői csoportokkal – mindenekelőtt a zsidókkal – azonosítja, akik anélkül, hogy valóban sorstársakká válnának, mégis vendégnépekként rákényszerítik a fogadó közösségre termelési módjuk, gazdasági szemléletük logikáját – annak minden következményével együtt. Már Marx arról írt egyszer, hogy egy népet háromféleképpen lehet leigázni: „A hódító nép a meghódítottat aláveti saját termelési módjának (például az angolok Írországnak, századunkban, részben Indiában), vagy meghagyja a régi termelési módot és megelégszik sarccal (például törökök és rómaiak); vagy kölcsönhatás áll be, miáltal valami új jön létre, egy szintézis (részben a germán hódításoknál)” (Marx 1972, I: 24). A „mi vagyunk itthon” álláspontjának megvetésből, ellenszenvből és gyűlöletből emelt ormáról Sombart az idegent gyökértelennek, azaz a hazai gondokkal, kollektív fájdalommal, veszteségekkel és örömmel, büszkeségekkel szemben közömbösnek és minden egyénfeletti közösségből kilógó individualistának jeleníti meg; azok ugyanis a maga – az idegen – számára értelmetlen, felesleges és semmire sem kötelező tradicionális (részben vallási) korlátoknak tűnnek fel, amelyek a modernizáció – az „idegen” sikerének záloga – ellenében hatnak.

Az idegen végül a német nemzetgazdász szemében szó szerint tökéletlen a semmilyen kulturális önkorlátozás alá nem eső (elsősorban gazdasági) tevékenységeiből, ezzel kerülve helyzetelőnybe a bennszülött néppel szemben (vö. például Bourgeois 394–395). Sombart megközelítésében az a háttorzongató – s ezt számos munkája ismeretében merjük állítani –,

hogy a bevándorló, az utazó kereskedő alakját összemossa a német zsidósággal, amely hosszú időn át ugyanebben a kultúrában és társadalomban nevelkedett, s amelyet maga is gazdagított.

Simmel önéletrajzi elemektől áthatott problémafelvetése, illetve -tárgyalása a homogén közösségbe érkező ember alakját rajzolja meg. Mégsem az idegen horizontjába enged bepillantást, hanem egy sajátos, egyaránt külső és belső perspektívát bont ki számunkra. Az idegen Simmelnél is ideiglenes tartózkodó, aki mindenkor útra kész, s akit nem kötnek gúzsba a befogadó társadalom kulturálisan és szokásszerűen rögzült beidegződései, elköteleződésai és elfogultságai. Sorsa így valóban az állandó kívülállóé. A messziről jött ember elfogulatlanabb tekintete ugyanakkor olyan lehetőségeket pillanthat meg, melyeket a közös kultúrában és hagyományok közvetítette életgyakorlatokban osztozók nem vagy nem mindig vehetnek észre, s az ebből fakadó előnyök szerint *mindkét* fél javára válhatnak. A többségi közösség tagjainak szemében – s ezen a ponton válik érezhetővé Simmel meghasonlottsága, reményvesztettsége – ugyanakkor az idegen mindig *elvont* jelenség marad, mivel a vele ápolt szociális találkozások, kapcsolatok is – kevés kivétellel, feltételezte a német szociológus – ilyen *absztrakt-személytelen* színtereken (szerződések, jogügyletek, formális érintkezések) zajlanak, melyek nem érintik meg a lelkeket, ezért nem is formálnak igazi, eleven közösségeket (vö. Simmel 1992: 764–771). Az „idegen” ilyenképpen kívül marad azokon a *mindennapi* személyközi viszonylatokon (vallásos-templomi közösség- és életszakasz-formálások, mulatságok, táncos rendezvények, dalárdák, barátságok, kalákák stb.), amelyek döntő részt a valóban emberi – azaz a közvetlenül ható szellemi-kulturális-gyakorlati – kapcsolatok hordozói és mércéi. S ez – tehetnénk hozzá innentől Simmel szellemét, nem leírt szavait felidézve – azt jelenti, hogy az idegen el sem jut odáig, hogy személyisége, egyénisége konkrét tettei alapján méretődjék meg: még mielőtt bármit is tenne, környezete már előre „tudja” – és viselkedését ehhez az előzetes elváráshoz szabja –, hogy milyen ember ő, és hogy milyen vonások jellemzik. Még nem tett – vagy nem mulasztott el megtenni – semmit, személye mégis már mindig is „ismert”: kénytelen életét neki *tulajdonított* személyiségjegyek kényszerzubonyában egy olyan szociális környezetben lélni, amely nem is kíváncsi őrá, mert elsajátított fogalmi-elképzelései alapján *elvé* tudja, kicsoda ő – és persze nem is lehet más. Meglehet, hogy nagylelkű és segítőkész – ám a többségi társadalom tagjai szemében, mivel – mondjuk – egy bizonyos vallási-etnikai csoport tagjaként azonosítják, és rá is alkalmazzák az e csoporttal kapcsolatban kialakult nézeteiket, mégis csak „önző”, „fukar”, „elkülönülő” és csak saját hittársaival szolidáris. Az idegen így a többségi társadalom perifériájára szorul; külön, rezervált-szokatlan és kissé félelmet ébresztő világba, ahonnan csak alkalmasszerűen és mindig csak meghatározott célból nyerhet bebocsátást a „mi” világunkba.

S ha ezt a képet tovább szőjük gondolatban, akkor az idegen rálátásának a többségi társadalom viszonyaira és lakóira is hasonlóképpen torzulnia kell. Eleven, átlekesült kapcsolatok híján az általánosítás, a távolságtartó óvatosság és a kínálkozó feladatok (munkaalkalmak) pusztá ellátása-megragadása jellemzi-színezi majd magába szorult, halló fülek, érdeklődő, de megerősítő tekintetek híján kimondhatatlan érzéseit, megközelítését.

Az idegen-lét további aspektusát Simmel a magát a többségi társadalomhoz tartózonak tartó kívülálló egy további, lélektanilag pontos leírásával érzékelteti annak az egyénnek az esetén keresztül,

„aki a közösségbe való nem teljes körű felvétele esetén különleges élességgel érzékeli a határt személyisége azon része, amivel odatartozik, és azon része között, amelyik kívül reked az egész viszonyon. E formálódás alkalmanként tragédiához vezethet, ha a csoport korlátozza azt a mértéket, amennyire magához tartózonak számít egy individuumot, aki viszont nem állít fel magában ennek megfelelően ilyen korlátozást, hanem *teljes mértékben* oda tartózonak érzi magát, ahol csak részleges odatartozást tartanak fenn a számára” (Soz 699–700).

A funkcionális racionalitás „többségi” világa, melybe az idegen kényszerül, nem – vagy innen elrugaszkodva csak nagyon ritkán – hoz létre *szimbolikus* és nem kizárólag célracionálisan megalapozott közösségi kapcsolatokat, azaz jobbra kívül marad az egyetértést és megértést teremtő kommunikatív racionalitás előállításának folyamatain. (A rendszer és az életvilág fogalmi közötti későbbi habermasi különbségtétel *bizonyos vonatkozásai* e különleges eset segítségével érthetőek meg talán a legvilágosabban.)

Innen nézve az idegen problematikája a esetét képezi az objektív és a szubjektív kultúra Simmel által jelzett átfogó tragédiájának: az idegen az, akit valóságos vagy szimbolikus szankció ér az objektív – többségi – kultúra szubjektív elsajátításának hiányosságaiért, miközben szubjektív kultúrája a köznapi életben nem válik az objektív kultúra részévé – tehát esélye sincs arra, hogy e szubjektív kultúra igényt tarthatna arra, hogy a többségi kultúra elismerje vagy inspirációt merítene belőle.

Schütz tanulmányában az idegen szociológiai ábrázolása – bármennyire érezhető is a személyes átéltség, érintettség súlya – bizonyos értelemben csak példa vagy elméleti ugródeszka a heterogén, inkoherens és ellentmondásokról sem mentes mindennapi gondolkodás és tudás felépítésének, mélyszerkezetének, szerveződésének érzékeltetéséhez. A merőben új környezetben ugyanis mindennapi tudásunk, köznapi ismeretelméleti rutinjaink egy része hirtelen mintegy „felmondja a szolgálatot”, ezért új eligazodási minták, pontok és új magától értetődések begyakorlásai válnak szükségessé, amelyek segítségével betömhetők a tudásállomány szövetén keletkezett lyukak vagy hiányok.

Az idegen tehát – írja Schütz –, mivel pontosan érzékeli a „kizökkent idő” helyrehozásának szükségességét, nem osztozhat az őt fogadó közösség négy ideális-naiv előfeltételezéseiben, nevezetesen, hogy *a)* környező világunk állandó, jórészt változatlan; hogy tehát *b)* az áthagyományozott tudások és ismeretek továbbra is eligazítanak életproblémáinkban; ezért aztán hogy *c)* elegendő a típusos gondolkodás alkalmazása az életfeladataival való megbirkózáshoz; és végül *d)*, hogy háttértudásunk, előfeltevéseink interszubjektíven osztottak, azaz nem magányos elmeszülemények vagy káprázatok, hanem közösségképző- és fenntartó ismeretek tárházai, melyekből bizvást meríthetünk az élet legkülönbözőbb színterein való eligazodáshoz.

Schütz elvitatja a két kultúra sémái közti sikeres transzformáció vagy fordítás lehetőségét is arra utalva, hogy sikeres tájékozódás csak olyan „térkép” alapján lehetséges, amelyet világosan kijelölt státusa okán úgy élhet meg, mint ami magától értetődően *őköréje* szerveződik. Ez a feltétel többé nem adott. Még keményebb korlátot jelent, hogy a bevándorló számára nem működnek többé a kulturális minták definiálta-megkövetelte attitűdök, érzelmi tulajdonítások, előírások kulturálisan kódolt szabályai sem.

A kulturális minták otthonosság- vagy magától értetődés-vesztése következtében Schütz – s a szerző itt bizonyos értelemben hasonló konklúzióra jut, mint Sombart – arra utal, hogy: „az idegenre nem hat az eleven történeti hagyomány, amely a kulturális mintát kimunkálta. Szó se róla, az idegen szemszögéből is van története a megközelített csoport kultúrájának, amely hozzáférhető az ő számára is. De sohasem vált életrajzána szerves részévé, mint ahogyan elhagyott csoportjának a története. Saját életünkbe alkotóelemként csak apáink és nagyapáink tettei épülhetnek be. A sírokat és az emlékeket sem elszállítani, sem meghódítani nem lehet.” És: „A megközelített csoport szemszögéből az idegen mögött nincs történelem” (Schütz 1984: 408–409). Az elmondottakból tehát az következik, hogy az idegenség Schütz meglátása szerint mindkét – „megközelített” és „megközelítő” – fél által *közösen* konstruált-fenntartott állapot, melynek alapfelgondolásai olyan kölcsönös vonatkoztatási pontokat, olyan társadalmi *a priori*kat alkotnak, amelyek meghaladhatatlanok, mivel együttesen előfeltételezettek, s így a közösen osztott életvilág részei, amely életvilág mégis – szinte definíció-ellentétes módon – *megosztott* marad, azaz sajátlagos csoportok mentén széthasad.

Ezt a széthasadtságot tovább erősíti a tény, hogy az új kultúrában felmondják a szolgálatot az embertársak típusok alá rendelésének útmutatásai. Ez egyfelől „az álanonimitás, az álmeghittség és az áltípusosság társadalmi világát építi fel” a messziről jött emberben, másrészt igaztalan túláltalánosításokra csábíthat, miközben „[m]aga még ennél kevésbé tudja felölteni azokat a típusos és anonim attitűdöket, amelyeket a csoporttagok joggal elvárnak partnereiktől a típusos helyzetekben” (Schütz 1984: 411).

Ebből fakad Schütz szerint az idegenekkel kapcsolatban oly gyakran megfogalmazódó *kritikai hozzá- vagy kívülállás* jelensége is. „Ez az attitűdje azonban sokkal kevésbé következik abból, hogy az újonnan megközelített csoportot hazulról hozott mércével hajlamos mérni, mint inkább abból, hogy kénytelen a megközelített kulturális minta elemeinek minél tökéletesebb ismeretére (*knowledge of*) szert tenni, és e célból még azt is gondosan és precízen mérlegelni, ami a csoporttagok számára magától értetődik” (Schütz 1984: 412). Ez a folytonos racionalizálás természetesen a saját világgép megroggyanásából eredő súlyos bizonytalanságból fakad, ami nemritkán reakcióként valóban a befogadó kultúrához való „kétes lojalitás”-t eredményezhet, ez pedig embertársai körében csak tovább fokozza „idegenként” való percepcióját.

Első pillantásra meglepő, hogy Schütz is kiemeli a bennszülött kultúrával szembeni óvatosságtartó, sőt olykor tiszteletlen-kritikus hozzáállást az idegennél, akárcsak Sombart, ám erre a jellemzésre egészen más úton – tudniillik a mindennapi gondolkodás bizonyos törvényszerűségeinek elemzése alapján – jut, és így az egész megközelítés is más jelentésre tesz szert. Ezzel szemben Sombart negatív tulajdonítások segítségével racionalizálja ellenszenvét és előítéletét; félrehallhatatlanok szövegeiben a ressentiment, a neheztelés, sőt az olvasóközönségével keresett cinkos-tudálékos összenézés jelzései. „Ugyanazt” mondják, mégis teljesen mást. Utóbbi az idegen viselkedését, távolságtartását egyszerűen a ravaszsággal tetézett uralomvágy leleplezendő megjelenési formájának, a többségi társadalomnak egy kisebbség általi álságos elárasztásának és alávettetésének, míg az előbbi a köznapi gondolkodás részleges összeomlása következményének tulajdonítja, amely tudományos elemzésre érdemes. Sombart morális, gazdasági és politikai síkon tárgyalja, pontosabban ítéli meg az idegent, Schütz szociálpszichológiai szinten mutatja be őt, és – érthető módon – nem tagadja meg finoman jelzett részvétét sem tőle.

IDÉZETT IRODALOM

- Csepeli György (1987): „Alfred Schütz és a tudásszociológia”. In: uő – Papp Zsolt – Pokol Béla: *Modern polgári társadalomelméletek. Alfred Schütz, Jürgen Habermas, Talcott Parsons és Niklas Luhmann rendszere*. Budapest: Gondolat, 11–50. o.
- Schütz, Alfred (1984): „Az idegen”. In: Hernádi Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Budapest: Gondolat, 405–413. o.
- Simmel, Georg (1992): „Exkurs über den Fremden”. In: uő: *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Georg Simmel Gesamtausgabe 11. köt., Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag, 764–771. o.
- Sombart, Werner (1911): *Die Juden und das Wirtschaftsleben*. Lipcse: Verlag von Duncker & Humblot
- Sombart Werner (1913): *Der Bourgeois. Zur Geistesgeschichte des modernen Wirtschaftsmenschen*. München: Verlag von Duncker & Humblot